

Milli Terminoloji İnformasiya Sisteminin Yaradılması Haqqında

Əfruz Qurbanova

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
afroz1961@gmail.com

Xülasə— Məqalədə milli terminologiyanın inkişaf perspektivlərindən biri kimi Milli terminoloji informasiya sisteminin yaradılması məsələsinə baxılmışdır. Azərbaycanda terminologiya sahəsində mövcud vəziyyət və problemlər araşdırılmış, sistemin yaradılması zəruriyyəti əsaslandırılmışdır. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübə və standartlar təhlil edilmiş, sistemin yaradılan veb-portalın əsas funksiyaları verilmişdir. MTİS-nin reallaşdırılmasından gözlənilən nəticələr önə çəkilmişdir.

Açar sözlər— leksikoqrafiya, terminoloji lüğət, terminoloji informatika, terminoloji verilənlər bazası

I. GİRİŞ

Müasir dövrdə dil siyasətinin mühüm hissəsi kimi terminologiyanın problemlərinə böyük əhəmiyyət verilir. Dövlət dilinin vəziyyəti və inkişaf perspektivləri milli terminologiyanın inkişaf səviyyəsi, onun nizamlanması, sistemləşdirilməsi, stabilliyi və tətbiq sahələrinin çoxluğu ilə qarşılıqlı əlaqəlidir.

Professional səviyyədə aparılan istənilən fəaliyyət sözlərin düzgün, dəqiq istifadəsi ilə əlaqəli olduğundan kitab meydana çıxan vaxtlardan cəmiyyətdə baş verən informasiya proseslərində lüğətlər böyük əhəmiyyət kəsb edib. Bu səbəbdən informasiya inqilabı əsrində leksikoqrafiya elmdən texnologiyaya çevrildi.

Son zamanlar lüğətlər informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar informasiyanın yığılması və ötürülməsi prosesində böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Elektron lüğətlər (e-lüğətlər) informasiya texnologiyalarının yeni spesifik növünü özündə əks etdirir, informasiyanın əldə edilməsinə və bu informasiyanın dilin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsi zamanı istifadəsinə imkan verir. Burada informatikanın vasitələri (aparat və proqram təminatları), həm də metodları (informasiya modelləşdirilməsi, sürətlərin tanınması və s.) mühüm rol oynayır. Nəhayət, e-lüğətlər əsas verilənlərin təşkilinin tamamilə yeni üsulunu və informasiya ilə işin yeni növlərini verir.

Leksikoqrafik işlərin rəqəmsallaşdırılması məsələləri və terminşünaslıq, linqvistikada modelləşdirmə, leksikoqrafiya sahələrində araşdırmalarla geniş tədqiqatçı dairəsi məşğul olub və bu sahələrdə axtarışlar davam edir. Belə ki, həmin sahələrdə E.Drezen, E.Vyuster, M.Volodina, T.Qryaznuxina və digər tanınmış alimlərin işləri elmi-texniki terminologiyanın beynəlmilləşdirilməsi problemləri, linqvistik tədqiqatlarda kompüter tətbiqinin öyrənilməsi, informasiya təminatı sistemlərində elmi-texniki lüğətlərin

hazırlanması və tətbiqi məsələləri, terminlərin seçilməsi prinsipləri, terminoloji lüğətlərin sözlüyünün tərtib edilməsi, terminoloji leksikanın analizi üsullarına və s. həsr olunmuşdur [1-4].

Bütün terminoloji lüğətlərin rəqəmsallaşdırılması çox vacibdir, belə ki, onlardan istənilən sahədə çalışan alim və mütəxəssislərin istifadəsi asanlaşır.

Hələ XX əsrin 60-cı illərində E.Vyuster kompüterli lüğətlərin tərtib olunması zamanı terminoqrafiya işləri, tərcümə ekvivalentlərinin təqdim edilməsi, eləcə də terminologiya fəaliyyətinin koordinasiyası məqsədilə axtarış və yaddaş üçün vasitə kimi görürdü. Müasir dövrdə lüğətlərin tərtib edilməsində və termin banklarının yaradılmasında müxtəlif proqram vasitələrindən istifadə olunur. Müxtəlif sahələrin e-lüğətləri sisteminin inkişafı son illər çox böyük sürətlə gedir. Avtomatlaşdırılmış lüğətlərin və terminoloji verilənlər bankının lüğətlərin yaradılmasının avtomatlaşdırılması üçün böyük imkanları var [5].

Terminoloji informasiya sistemi semantik münasibətlərlə əlaqəli olan bütün terminoloji lüğətlərin saxlandığı bir sistemdir. Başqa sözlə, terminoloji informasiya fəzası – insan tərəfindən işlənmiş bütün terminlər çoxluğu üzərində semantik şəbəkədir.

Son illər arxitektura yanaşma yaradılan sistem haqqında bütövlükdə çoxaspektli təsəvvürə əsaslanan və onun inkişafını təmin edən mürəkkəb informasiya sistemlərinin işlənməsi metodologiyasının əsası kimi geniş nüfuz qazanıb.

II. MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ MİLLİ TERMİNOLOJİ İNFORMASIYA SİSTEMİNİN YARADILMASI ZƏRURİYYƏTİ

Azərbaycanda terminologiyanın təşəkkülü VI-VII əsrlərə təsadüf edir. Həmin dövrlərdən başlayaraq müəyyən inkişaf yolu keçən terminologiya fəaliyyəti istiqamətində XIX əsrin iyirminci illərindən başlayaraq əməli addımlar atılmışdır. Belə ki, 1922-ci ildə N.Nərimanov və S.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında İstilah Komissiyası təşkil olunmuş, 1923-cü ildən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında fəaliyyətini davam etdirmişdir [6].

1952-ci ildən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti (AEA RH) yanında Terminologiya Komitəsi, 2000-ci ildən AEA RH yanında Terminologiya Komissiyası (TK) kimi fəaliyyət göstərmiş, 2012-ci ildən isə AR Nazirlər Kabineti yanında TK kimi fəaliyyətini davam etdirir.

Bu illər ərzində respublikamızın bütün elmi-tədqiqat institutları və ali təhsil müəssisələrinin alim və mütəxəssisləri tərəfindən müxtəlif lüğətlər hazırlanmışdır.

Ölkəmizdə terminoloji fəaliyyət sahəsində əldə edilən nailiyyətlərlə yanaşı, bir sıra problemlər də mövcuddur. Belə ki:

- Ölkəmizdə terminoloji fəaliyyət beynəlxalq standartların və tövsiyələrin, həmçinin müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tələblərinə müvafiq qurulmamışdır;

- Terminoloji lüğətlərin və digər mühüm materialların vahid reyestri mövcud deyil;

- Vətəndaşlara onlayn terminoloji xidmətlər göstərilir;

- E-dövlət çərçivəsində ölkəmizdə çoxlu sayda elektron reyestrlərin yaradılmasına baxmayaraq, hamı üçün açıq, əlçatan terminoloji reyestrin formalaşması zamanın tələbidir;

- Terminoloji ekspertiza işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün onlayn sosial media texnologiyalarından istifadə olunmasına zəruriyyət yaranmışdır;

- Ölkənin terminoloji sisteminin beynəlxalq və xarici ölkələrin, həmçinin digər milli onlayn sistemlərlə inteqrasiyası istiqamətində lazımı işlərin həyata keçirilməsinə zəruriyyət yaranmışdır;

- Terminoloji lüğətləri hazırlayan alim və mütəxəssislərin (terminoqrafların) müəlliflik hüquqlarının qorunmasına ehtiyac vardır;

- Terminologiya sahəsində müvafiq standartlar və tövsiyələrin, həmçinin qabaqcıl biliklərin müzakirəsi məqsədi ilə seminarlar, treninqlər təşkil edilməlidir;

- Terminoloji informatika sahəsində və e-elmin tərkib hissəsi kimi e-terminologiyanın formalaşması istiqamətində aparılan elmi-tədqiqat işlərinə diqqətin ayrılmasına ehtiyac vardır [7].

Yaranmış bu vəziyyət və reallıqlar ölkəmizdə terminoloji fəaliyyətin beynəlxalq təcrübə və müasir texnologiyaların imkanları nəzərə alınaraq yenidən qurulmasını zəruri edir.

III. TERMİNOLOGİYA SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ STANDARTLAR

Dünyada terminşünaslıq bir elm sahəsi kimi XX əsrin 30-cu illərində yaranmışdır. Terminşünaslığın başlanğıcı avstriyalı alim Eygen Vyusterin adı ilə bağlıdır. Onun terminologiyaya aid ilk məqalələri keçən əsrin 30-cu illərində nəşr olunmuş və onun rəhbərliyi ilə dünyada ilk Terminologiya Mərkəzi yaradılmışdır [8]. Terminologiya Mərkəzi tərəfindən UNESCO və digər beynəlxalq təşkilatların layihələri həyata keçirilmiş, bu işə dünya ölkələrindən çoxlu ekspertlər cəlb olunmuşdur. E.Vyusterin rəhbərliyi ilə 1951-ci ildə Avstriya Standartları İnstitutunun nəzdində Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatının Terminologiya katibliyi təsis olunmuşdur.

1971-ci ildə dünyada terminologiya sahəsində əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi və dəstəklənməsi məqsədilə Terminologiya üzrə Beynəlxalq İnformasiya Mərkəzi –

İnfoterm (*International Information Centre For Terminology*) yaradıldı [9]. 1977-ci ildən başlayaraq İnfoterm terminologiyasının müxtəlif problemləri üzrə simpoziumlar təşkil edir, mühüm layihələr və proqramlar həyata keçirir. İnfoterm çoxdillilə qlobal cəmiyyətdə biliyin ötürülməsi və informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə yeni terminoloji mərkəzlərin və şəbəkələrin yaradılması ideyasını irəli sürür.

1976-cı ildə UNESCO-nun təşəbbüsü ilə İnfoterm "Terminologiyanın şəbəkədə inkişafı" adlanan tədqiqat işlərinə cəlb olunmuş və nəticədə TermNet (Terminologiya üzrə Beynəlxalq Şəbəkə) təşkil olunmuşdur [10].

Hal-hazırda dünyada terminologiya problemləri ilə məşğul olan müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar fəaliyyət göstərir:

• EAFT (*European Assosiation for Terminology*) – Terminologiya üzrə Avropa Assosiasiyası [11];

• IITR (*International Institute for Terminology*) – Terminoloji tədqiqatlar üzrə Beynəlxalq İnstitut [12];

• IATE (*Interactive Terminology for Europe – the multilingual termbase of the EU*) – Avropa üçün İnteraktiv Terminologiya – Avropa birliyinin çoxdillilə terminlər bazası [13].

Terminoloji fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri də terminoloji verilənlər bazasının (TVB) yaradılmasıdır ki, bu da elmi, texniki, iqtisadi və digər terminlərin sayının çoxalması və böyük həcmli terminoloji informasiyaların əl ilə işlənməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə bağlıdır. TVB-nin yaradılması informasiyanın işlənməsinə əmək sərfini aşağı salır, informasiyanın işlənməsi və ötürülməsi vaxtını azaldır və işin keyfiyyətini yüksəldir.

Terminologiya sahəsində görülən işlərin beynəlxalq və milli səviyyədə tənzimlənməsi və standartlaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu məqsədlə Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) tərəfindən terminologiya işləri ilə daimi məşğul olan xüsusi qurum - Texniki Komitə (ISO/TC 37), onun tərkibində müxtəlif istiqamətlər üzrə 5 alt komitə və 9 işçi qrup təşkil edilmişdir [14]. ISO tərəfindən terminologiya sahəsində ümumilikdə 50-dək beynəlxalq standart qəbul edilmişdir. Terminologiya sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq standartların milli standartlar kimi tanınması zəruriyyəti yaranmışdır.

Standartların tanınması və qəbulu Milli Terminoloji İnformasiya Sisteminin (MTİS) layihələndirilməsi, gələcəkdə istismarı və inkişafı üçün yeni tələblər irəli sürəcəkdir. Digər tərəfdən, MTİS-nin xarici ölkələrlə, həmçinin müvafiq beynəlxalq qurumlarla inteqrasiya olunmasına imkan verəcəkdir.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən bu istiqamətdə müvafiq tədbirlər həyata keçirilir [15].

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq dünyanın 60-dan çox ölkəsində terminologiya işləri ilə məşğul olan komitələr mövcuddur.

Beləliklə, dünyada terminologiya fəaliyyətinə istər nəzəri, istərsə də praktiki cəhətdən böyük diqqət ayrılır. Çünki, elmi, texniki və iqtisadi fəaliyyətin müvəffəqiyyəti dəqiq işlənmiş terminologiyadan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

IV. MİLLİ TERMINOLOJİ İNFORMASIYA SİSTEMİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

Dünyada gedən qloballaşma prosesi onunla xarakterizə olunur ki, heç bir dil qapalı terminoloji sistemə malik deyil, yəni dillərarası terminlər, anlayışlar mübadiləsi mövcuddur və bu proses getdikcə daha da sürətlənir. Hazırkı dövrdə geniş yayılmış dillər zəif yayılmış dilləri assimilyasiya təhlükəsi qarşısında qoyur.

Terminoloji yaradıcılığın əsas yanaşması ondan ibarət olmalıdır ki, dil mühitinin (fəzasının) ətrafına sərhəd çəkmək, bununla da dünyanı informasiya, bilik sistemindən izolyasiya etmək olmaz. Eyni zamanda, dil mühitini sərhədsiz qoymaq, bununla da digər aparıcı dillər tərəfindən assimilyasiya təhlükəsi ilə üzləşmək olmaz.

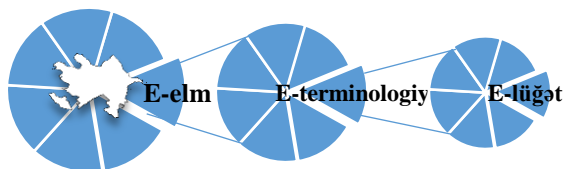
MTİS dinamik inkişaf edən, İnternet mühitində istismar olunan, açıq milli informasiya resursudur.

MTİS yaradılarkən həm beynəlxalq standartların, həm də e-hökumət texnologiyasının tələbləri nəzərə alınmış və istifadəçilərə e-terminoloji xidmətlər göstəriləcəkdir.

MTİS (e-terminologiya) ölkəmizdə formalaşmaqda olan e-Azərbaycanın seqmentlərindən biri olan e-elmin tərkib hissəsidir (Şəkil 1).

MTİS-nin əsas nüvəsini bütün terminoloji lüğətlərin vahid onlayn mühitdə etibarlı saxlanması təmin edən və hamı üçün əlçatan olan terminoloji reyestr təşkil edəcəkdir.

MTİS beynəlxalq və xarici ölkələrin analogi terminoloji sistemləri ilə inteqrasiya olunmaq imkanlarına malik olacaqdır.

Şəkil 1. MTİS-nin virtual məkanda yeri

MTİS eyni zamanda, terminoloji informatika sahəsində elmi araşdırmaların informasiya bazası rolunu oynayacaq və müasir texnologiyaların tətbiqi ilə daim təkmilləşdiriləcəkdir.

MTİS-nin xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarət olacaqdır ki, İnternet vasitəsi ilə sel kimi daxil olan terminlərin milliləşdirilməsi prosesinə alim və mütəxəssislərlə yanaşı, həvəskar insanların da iştirakı təmin ediləcəkdir, başqa sözlə Vətəndaş terminologiyasının formalaşmasına dəstək veriləcəkdir.

Bütün mövcud terminoloji lüğətlər terminoloji informasiya bazasına daxil edildikdən sonra onların hər bir istifadəçi üçün əlçatılığının təmin edilməsi məqsədilə MTİS-nin veb-portalı yaradılmışdır [16].

MTİS-nin veb-portalının informasiya əsasını bütün bilik sahələri üzrə terminlərdən ibarət verilənlər bazası, eyni zamanda bu istiqamətdə şəbəkə resursları təşkil edir. Bu isə portalın terminlər sistemini asanlıqla qurulan və genişləndirən edir, belə ki, ona yeni terminlər və eləcə də informasiya resurslarının yeni kəsimləri inteqrasiya oluna bilər.

İstifadəçi nöqtəyindən nəzərindən veb-portal tematik İnternet resursudur, elmin və texnikanın bütün sahələrinin terminləri çərçivəsində informasiyanın axtarışı və baxılması imkanlarını təmin edir.

İnformasiya resursu kimi veb-portal:

- Müxtəlif aspektlər üzrə informasiyaya əlçatılıq təmin edir;

- İnternetdə təqdim edilən bu sahəyə uyğun resurslara inteqrasiyaya imkan verir;

- Veb-portalın bütün informasiya fəzası çərçivəsində informasiya istifadəçisini maraqlandıran axtarış vasitələrini təqdim edir;

İstifadəçinin veb-resursla və təqdim olunan xidmətlərlə iş üzrə fikirlərini nəzərə almağa imkan verən çevik istifadəçi interfeysini dəstəkləyir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, MTİS-nin reallaşdırılması aşağıdakı imkanların əldə olunmasına səbəb olacaqdır:

- Vətəndaşlara, ümumiyyətlə, coğrafi məkandan asılı olmayaraq istənilən istifadəçiyə e-terminoloji xidmətlər göstəriləcəkdir;

- Termin yaradıcılığı prosesinə sərbəst olaraq insanların qoşulması, irad və təkliflərini bildirməsi, hazırlanmış terminoloji lüğətlərin müzakirəsinə həsr olunmuş onlayn forumlarda iştirak etməsi vətəndaş terminologiyasının formalaşmasına təkan verəcəkdir;

- Müxtəlif sahələr üzrə hazırlanmış terminoloji lüğətlərin vahid informasiya sistemində toplanması nəticəsində termin yaradıcılığının səmərəliliyi yüksələcəkdir (terminlərin mövcudluğu, harmonikləşdirilməsi və s.);

- Terminoloji lüğətlərə, ayrı-ayrı terminlərə dair əks-əlaqə məlumatlarını emal etməklə müxtəlif məzmunlu təhlillər və qiymətləndirmələr aparmaq, reytinglər təşkil etmək mümkün olacaqdır;

- Milli terminoloji informasiya sisteminin beynəlxalq və xarici ölkələrin analogi sistemləri ilə inteqrasiyası sürətlənəcəkdir;

- Terminologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar üçün informasiya bazası rolunu oynayacaqdır və s.

ƏDƏBİYYAT

- [1] Э.К.Дрезен, За всеобщим языком. Три века исканий, 3-е изд. — М.: Едиториал УРСС, 2012, 272 с.
- [2] Wüster, E., The structure of the linguistic world of concepts and its representation in dictionaries, Terminology, John Benjamins Publishing Company, 10(2)/2004, p. 281–306

- [3] М.Н.Володина, Когнитивно-информационная природа термина, ISBN. — Издательство Московского университета Москва, 2000. 128 с.
- [4] Т.А.Грязнухина, Н.П.Дарчук, Н.Ф.Клименко и др., Использование ЭВМ в лингвистических исследованиях. Киев, 1990, 225 с.
- [5] Anita Nuopponen, Terminological Information and Activities in World Wide Web. Christian Galinski and Klaus-Dirk Schmitz (eds.), TKE’96, Terminology and Knowledge Engineering, Frankfurt, pp. 92-99
- [6] S.Sadıqova. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişaf tarixi, Bakı, “Elm”, 2005? 348 s.
- [7] Ə.M.Qurbanova, Terminoloji informatika sahəsində aparılan elmi-texnoloji araşdırmalar və onların müqayisəli təhlili. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, Bakı, 2013, №2, səh.3-12
- [8] E.Wuster, Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektronik. Berlin, 1931. 431 p.
- [9] International Information Centre for Terminology, www.infoterm.info
- [10] International Network for Terminology, www.termnet.org
- [11] <http://www.eaft-aet.net>
- [12] <http://iitf.fi/cms/>
- [13] <http://iate.europa.eu/>
- [14] International Organization for Standardization, www.iso.org
- [15] Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi, <http://www.azstand.gov.az/>
- [16] www.azterm.az

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – **Qrant № EIF-2014-9(24)-KETPL-14/02/1***